

# ŽIDOVSKI IDENTITET/I U HRVATSKOJ NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA: KRATAK PREGLED

Naida Mihal Brandl

## Uvod

Drugi svjetski rat i neposredno poraće iz temelja su izmijenili sliku židovskih zajednica u Hrvatskoj, odnosno poslijeratnoj Jugoslaviji. Između 75 i 80 posto hrvatskog židovskog stanovništva stradalo je u Šoi. Krovna jugoslavenska židovska organizacija, Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, obnovljena je još potkraj 1944. godine, odmah nakon oslobođenja Beograda, u vrlo složenim političkim okolnostima. Godinu dana poslije privremeno je obnovljeno i Udruženje ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština. Većina prijeratnih židovskih organizacija nije poslije rata nastavila s radom: u Jugoslaviji, za razliku od ostalih istočnoeuropskih zemalja, nakon rata nije obnovljena ni cionistička organizacija.<sup>1</sup> Za razliku od ostalih istočnoeuropskih zemalja, gdje su židovski komunisti funkciju židovskih zajednica nastojali ograničiti na religiju osnivajući razne paralelne udruge, židovska zajednica u Jugoslaviji zadržala je većinu židovskih aktivnosti u sklopu postojećih općina. Istodobno su prestale postojati posebne aškenaske i sefardske zajednice, ali brakovi između pripadnika tih dviju skupina u neposrednom poraću bili su vrlo rijetki. Za različite židovske politike, međutim, nije bilo mjesta.<sup>2</sup>

Neposredno poraće obilježeno je povratkom preživjelih, ali ne nužno u prijeratna prebivališta. To je za povratnike bilo traumatično razdoblje jer su se morali suočiti s činjenicom da većina članova njihovih obitelji nije preživjela Šou te da se nemaju kamo vratiti. Takve okolnosti, kao i imovinska situacija malobrojnih preživjelih Židova, kojima imovina oduzeta 1941. u pravilu nije bila vraćena ili je vrlo brzo ponovno nacionalizirana, uvjetovali su odlazak većine preživjelih.<sup>3</sup> Život poslijeratne židovske zajednice

---

<sup>1</sup> Ari Kerkkänen, *Yugoslav Jewry: Aspects of Post-World War II and Post-Yugoslav Developments*, Helsinki: Studia Orientalia, 2001, 43-44. Autor navodi anticionističku tradiciju među jugoslavenskim komunistima, naročito jaku među židovskim komunistima. I u Istočnoj Europi nakon potpunog komunističkog preuzimanja (1948.) te su organizacije *dragovoljno* raspuštene.

<sup>2</sup> Prema Ari Kerkkänen, *Yugoslav Jewry*, 39-44.

<sup>3</sup> Od 1944. smjerovi emigracije uglavnom su okrenuti prema Zapadnoj Europi, američkom kontinentu i Australiji, a od 1948. godine oko polovina onih koji su ostali optira za odlazak u Izrael. Niz zakona koji nisu poznavali instituciju dvojnog državljanstva ili nisu omogućivali stranim državljanima posjedovanje nekretnina na području poslijeratne Jugoslavije, ostavio je židovske iseljenike bez državljanstva i imovine (ili mogućnosti traženja povrata), no povrat

u Hrvatskoj (kao i u ostatku Jugoslavije) nakon rata, a naročito nakon razdoblja iseljavanja u Izrael, temeljio se na njegovanju kulture i tradicije te zanemarivanju religije, uz nemali upliv vladajuće državne ideologije (zbog straha ili uvjerenja, vjerojatno ovisno od slučaja do slučaja).

### Židovski identiteti

Kao preduvjet rasprave o židovskim identitetima nužno je definirati sadržaj pojma *Židov*. Postoji više definicija židovstva: tradicionalna, odnosno *halabiška* definicija definira Židova kao osobu rođenu od majke Židovke ili onu koja se obratila na židovstvo prema određenim pravilima propisanim židovskim zakonom.<sup>4</sup> Od židovske religijske reforme s kraja XVIII. i početka XIX. stoljeća, koja se javlja kao posljedica židovskog prosvjetiteljstva odnosno *haskale*<sup>5</sup> a koja je iznjedrila reformno židovstvo, Židovom se s vremenom počela smatrati osoba kojoj je bilo koji od roditelja Židov. Hitlerovi Nürnberški zakoni su Židovom *različite kategorije* definirali svaku osobu kojoj su barem jedna baka ili djed Židovi. U poraću su neke srednjoeuropske i istočnoeuropske zajednice počele kriterije iz Nürnberških zakona postupno primjenjivati kao uvjete za prijam u članstvo svojih zajednica, ne vodeći u novonastalim okolnostima računa o *halabiškoj* definiciji židovstva. Izrael je 1970. godine svoj Zakon o povratku definirao tako da eventualna ponovna implementacija rasnih zakona njegove potencijalne žrtve ne ostavi bez utočišta.<sup>6</sup>

imovine često nije bio izvediv ni onima koji su ostali, a poneka vraćena imovina poslije je oduzeta u sklopu zakona koji su se bavili agrarnom reformom i nacionalizacijom. Cionističke ideje definitivno nisu bile na prvom mjestu razloga odlaska većine jugoslavenskih Židova u Izrael.

- <sup>4</sup> Halaĥa (הלכה) je židovski zakon, što uključuje biblijske zakone (613 micvot ili zapovijedi), talmudske i rabinske zakone, kao i običaje i tradiciju.
- <sup>5</sup> Židovsko prosvjetiteljstvo, *haskala* ili pokret za samousavršavanje traje od 1770-ih do 1881. godine, ovisno o užem političko-povijesnom kontekstu određene političke zajednice koje su Židovi dio. Počinje 1770-ih u Pruskoj, do 1810. se širi na Galiciju, od 1830. dolazi do Ruskog Carstva. Uglavnom završava emancipacijom Židova, osim u Ruskom Carstvu gdje se taj proces naprasno prekida pogromima 1881. godine, koji opet, između ostalog, dovode do nastanka protocionizma. Više o *haskali* općenito: Cemah Camrion, *Moše Mendelson veba-ide'ologija šel haHaskala*, Tel Aviv: Mif'alim universita'im le-hoca'a, 1984, a o njezinim istočnoeuropskim specifičnostima: Rafael Maler, *Ha-Hasidut veba-Haskala be Galicija uve-Polin ha-kongresa 'it be-mahacit ha-rišona šel ha-,e'a ha-t'sae'sreb, ha-jesodot ha-socijalistim veba-medinim*, Merhavija: Sifrijat Po'alim, 1961.
- <sup>6</sup> Izraelski Zakon o povratku (חוק השבות) donesen je 5. srpnja 1950. godine, a omogućava svakom Židovu pravo na useljenje u Izrael i izraelsko državljanstvo. S godinama je doživio brojne izmjene, pa su tako od 1970. godine u njega uključeni rođeni Židovi, kao i osobe

Do židovskog prosvjetiteljstva (*haskale*) odnosno emancipacije Židovi se, modernim rječnikom, definiraju kao etnoreligijska skupina jer tradicionalno židovstvo ne poznaje diobu na *sveto* i *svjetovno*. Tek s *haskalom* i židovskom reformom odnosno emancipacijom ta dvojnost ulazi i u židovsku sferu jer ti pokreti prihvaćaju definiciju religije onako kako je određuje kršćanski svjetonazor, a koji poslije prihvaća i komparativna religiologija, te se židovstvo počinje shvaćati kao religijska pripadnost. U Srednjoj i Istočnoj Europi u drukčijim političkim kontekstima, razvojem protocionizma i cionizma, židovstvo se počinje promatrati i kao nacionalna pripadnost.<sup>7</sup>

Židovska je zajednica danas specifična po tome što se u nekim državama definira kao nacionalna manjina, a u nekim kao religijska skupina. U dijelu Srednje Europe i u Istočnoj Europi Židovi se uglavnom percipiraju kao nacionalna manjina, a u Zapadnoj Europi i Sjedinjenim Američkim Državama uglavnom kao religijska zajednica. U Republici Hrvatskoj židovske su zajednice zakonom definirane i kao religijske zajednice, ali i kao udruge nacionalnih manjina.

Hrvatska židovska zajednica relativno je mlada s obzirom na to da trajno naseljavanje počinje na samom kraju XVIII. stoljeća. Židovi u hrvatske zemlje dolaze uglavnom iz tadašnje zapadne Ugarske,<sup>8</sup> te su (s iznimkom malobrojne ortodoksne

---

židovskog podrijetla (osobe koje imaju oca ili djeda Židova), kao i konvertiti na židovstvo (neovisno o tome radi li se o ortodoksnim, konzervativnim ili reformnim konverzijama, s tim da se konzervativne i reformne konverzije moraju dogoditi izvan državnih granica).

<sup>7</sup> Naida Mihal Brandl, „Die Natur der jüdischen Identitäten in den kroatischen Ländern im langen 19. Jahrhundert“, *Das Judentum im pannonischen Raum vom 16. Jahrhundert bis zum Jahr 1914*, Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf, Zbornik radova, Balatonszárszó, Mađarska (2009), 65-70.

<sup>8</sup> *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb, 1988. U Hrvatsku i Slavoniju dolaze aškenaski Židovi uglavnom iz Ugarske (židovska etnografska skupina nastala od srednjovjekovnih židovskih zajednica u dolini Rajne i u Francuskoj, koja se u srednjem vijeku pomiče istočno i u XVI. stoljeću većinom živi u Poljskoj-Litvi), a Dubrovnik i Split od XVI. stoljeća naseljavaju sefardski Židovi (židovska etnografska skupina podrijetlom s Iberskog poluotoka koja nakon progona s kraja XV. stoljeća iz zemalja španjolske krune i iz Portugala stvara dijasporu uglavnom na Sredozemlju, i to na prostoru Osmanskog Carstva i Apeninskog poluotoka te u manjoj mjeri u sjevernoj Africi i u Nizozemskoj i drugdje). Nakon osnivanja Kraljevine SHS bilježi se i veći priljev Sefarda (za sefardske Židove iz Bosne i Hercegovine Zagreb sve do Prvoga svjetskoga rata nije bio dovoljno privlačan da bi se u njemu nastanili u većem broju: sefardski studenti iz Bosne i Hercegovine od kraja XIX. stoljeća studiraju uglavnom u Beču, a samo pojedinci u Zagrebu) poglavito u Zagreb. Najviše ih stiže iz Bosne i Hercegovine, iz Sarajeva, potom iz Dalmacije te iz Srbije (najviše iz Beograda).

zajednice, dijelom u Zagrebu a dijelom u Slavoniji i Srijemu) prije Drugoga svjetskog rata bili prilično akulturirani, a u religijskom smislu uglavnom neolozi.<sup>9</sup>

Ekonomski i demografski klimaks hrvatska židovska zajednica doživljava u razdoblju između dva svjetska rata. To razdoblje odlikuje niz ideoloških i religijskih struja, organizacija te bogata tiskarska djelatnost. Židovi multinacionalne i multikonfesionalne Austro-Ugarske, čiji su sastavni dio bili i Židovi iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, nisu bili priznati kao narod, već su smatrani religijskom skupinom. Hrvatski su Židovi u pravilu bili bilingvalni, ponekad i trilingvalni, no većina je pripadala tzv. integralističkoj struji. Cionizam zahvaća mlađu generaciju srednjega sloja na studiju u jednom od centara Monarhije i tijekom cijelog međuratnog razdoblja ostaje manjinsko premda najbolje organizirano usmjerenje među hrvatskim Židovima, pa su dvije najveće općine u Hrvatskoj (zagrebačka i osječka) cijelo međuratno razdoblje imale općinska tijela s cionističkom većinom. Cionisti već 1919. godine u Zagrebu proširuju i preimenuju prijašnje cionističko udruženje u *Savez cionista Jugoslavije (Savez cionista Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca)*,<sup>10</sup> koji je najjače uporište imao upravo u Hrvatskoj.<sup>11</sup> Unutar cionističkoga pokreta osniva se i *Savez židovskih omladinskih udruženja Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca*,<sup>12</sup>

<sup>9</sup> Neolozi su specifičan oblik liberalnoga židovskog pokreta u Ugarskoj, koji svoja učenja temelje na povijesnom židovstvu Zechariasa Frankela. U današnjem kontekstu bliži su konzervativnom nego reformnom židovstvu. O razvitku neološkog židovstva više u: Netaniel Kacburg, „Ha hanhaga ha-merkazit šel ha-kehilot be-Hungaria 1870–1939“, *Cion, sefer ha-jovel (1935–1985)*, Jerušalajim (1985), 379–395.

<sup>10</sup> Cvi Loker, „Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Ognjen Kraus, Zagreb, 1998, 173.

<sup>11</sup> Ljiljana Dobrovšak, „Prva konferencija zemaljskog udruženja cionista Južnoslavenskih krajeva Austrougarske Monarhije u Brodu na Savi 1909. godine“, *Serina Slavonica*, 6, Slavonski Brod (2006), 234–266; Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvoga svjetskoga rata*, Osijek, 2013, 294–296. Židovi iz Hrvatske te pripadnici južnoslavenskih židovskih zajednica koji su se nalazili u sklopu Austro-Ugarske (Vojvodina, Bosna i Hercegovina) su već 1909. godine u Slavonskom Brodu osnovali *Zemaljsko udruženje Cionista južnoslavenskih krajeva Austro-ugarske monarhije* s ciljem povezivanja cionista iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine i Rijeke. Udruženje je djelovalo do 1914. godine kada je zbog izbijanja Prvog svjetskog rata zamrznuo svoj rad, da bi pred kraj rata, 1918. godine, obnovilo rad, sada pod nazivom *Zemaljski savez cionista za jugoslavenske zemlje* i preuzelo ulogu predstavnika židovske zajednice prema predsjedništvu Narodnog Vijeća SHS. Sjedište udruženja prvo je bilo u Osijeku, a potom, od 1910., u Zagrebu.

<sup>12</sup> Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*, Skokie, Illinois: Varda Book, 2001, 164: članstvo u Savezu obuhvaćalo je sve židovske omladinske udruge, neovisno o spolu, klasnoj ili ideološkoj pripadnosti, sve dok su priznavale Baselski program iz 1897. godine.

skauti/izviđači različitih orijentacija te djevojačka i ženska društva.<sup>13</sup> Cionistički je pokret u međuraću pratio svjetska kretanja unutar cionističkoga pokreta i po tome što je bio ideološki raznovrstan; do podjela dolazi tridesetih godina XX. stoljeća. Većina cionista u Jugoslaviji lijevo su orijentirani, ali i ovdje djeluje, doduše brojčano slab, revizionistički cionizam, koji tridesetih osniva svoja društva: u Osijeku je 1933. godine osnovana cionističko-revizionistička organizacija *Vladimir Jabotinsky*, a 1934. revizionistička društva osnovana su u Vinkovcima i Varaždinu.<sup>14</sup> Glasilo *Saveza cionista Jugoslavije* bio je *Židov*,<sup>15</sup> a cionisti revizionisti izdaju svoje novine – *Malchut Jisrael*.<sup>16</sup>

Cionistički identitet je u Hrvatskoj/Jugoslaviji višeznačan i složen: s jedne strane, u akulturiranoj i sekulariziranoj aškenaskoj zajednici u Hrvatskoj i donekle u Vojvodini cionizam je odgovor na krizu identiteta, buđenje nacionalne svijesti kod uglavnom akulturirane zajednice, već tada udaljene od religijske komponente židovstva, no ne u smislu iseljenja u *Erec Israel*,<sup>17</sup> nego kao nacionalizam u dijaspori.<sup>18</sup> S druge strane,

<sup>13</sup> Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia*, 115-136. Tako se dvadesetih godina osnivaju *Abdut ha-cofim*, udruženje židovskih izviđača, a kasnije *Ha-šomer ha-cair* (cionističko-socijalistički pokret), čiji su članovi Haim Bar Lev i David Dado Elazar kasnije bili načelnici glavnog stožera Izraelske vojske. Osnivana su i Djevojačka cionistička društva, a 1927. osnovana je Međunarodna organizacija cionističkih žena.

<sup>14</sup> I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918–1941*, Zagreb: Novi Liber, 2005, 355-356.

<sup>15</sup> I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 37-41. U člancima u *Židovu*, objavljivanim u razdoblju od 1917. do 1941. godine, mogu se pratiti rasprave o problemima koji zaokupljaju cionistički pokret u svijetu kao i rasprave koje se tiču hrvatskih odnosno jugoslavenskih specifičnosti cionističkoga pokreta. Premda u vodstvu pokreta prevladava opći cionizam, u *Židovu* prevladavaju novinari i urednici bliski lijevom cionizmu. Za raspravu o židovskim identitetima važan je i razlog izbora imena *Židov*. Umjesto *enjemizama Izraelit*, *Izraeličanin* (rjede *Mojšijevac*), zahtijeva se da se vlastiti narod naziva židovskim. Ime 'Židov' trebalo je pomoći da se iziđe iz svojevrsne samoizolacije i samozatajnosti: 'kod nas više neće biti Židova, koji bi osjetili neugode i malodušja, ako se pred njima u prisuću nežidova govori o židovskim stvarima. A nežidovi će razumjeti, da nas ne mogu povrijediti, poniziti i poružiti, ako nam dobace – ŽIDOV'.

<sup>16</sup> Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 352-353. Revizionističko glasilo *Malchut Jisrael* pokrenuto je potkraj 1933. godine u Novom Sadu, gdje je izlazilo sve do 1937. kada se seli u Zagreb i mijenja ime u *Jevrejsku tribunu* (1938–1940).

<sup>17</sup> Erec Israel je ime kojim Židovi nazivaju svoju (pra)domovinu. Znači Zemlja Izrael ili Zemlja Izraelova. U nazivima cionističkih tijela ili organizacija u vrijeme britanskog mandata, ono što se u engleskim nazivima označava Palestinom na hebrejskom je uvijek Erec Israel. U religijskoj terminologiji, zemlja se isključivo naziva Izraelom odnosno Zemljom Izrael(ovom).

<sup>18</sup> I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 359-378. Većina ovdašnjih cionista, naročito onih koji su pripadali starijoj generaciji i bili bliski *općem cionizmu* nije planirala emigrirati u mandatnu Palestinu, već se posvetila izgradnji tamošnje židovske domovine za one kojima bi ona mogla biti potrebna, što je bilo većinsko opredjeljenje cionista u zapadnom svijetu.

isprepletenost nacionalnih i religijskih komponenti, specifična za ovaj dio Europe, židovski nacionalni identitet činila je prirodnim rješenjem za raznorodno židovstvo koje se našlo u novoj državi, a što je ovdašnje Židove privuklo cionizmu.

Većina hrvatskih Židova i dalje su integralisti i svakako bi bilo zanimljivo istražiti međuovisnost njihovih hrvatskih i jugoslavenskih identiteta s obzirom na to da se uglavnom definiraju kao hrvatski/jugoslavenski Židovi izraelske/mojsijeve/židovske vjere.<sup>19</sup> To su uglavnom pripadnici srednjeg i višeg građanskog sloja i samom prirodom svoje orijentacije (negiranje židovstva kao organske cjeline i afirmiranje pripadnosti većinskoj naciji), nikada se nisu formirali kao zatvoren ideološki sustav. Dio integralista organizira se i 1922. godine osniva u Zagrebu društvo *Narodni rad – društvo židovskih asimilanata i anticionista u Hrvatskoj s ciljem okupljanja svih državljana Hrvata i ostalih Jugoslavena židovske konfesije bez obzira na političko-partijski nazor*. Priličan broj asimilanata, ako ne i većina, i dalje intenzivno sudjeluju u određenim aktivnostima pri općini (u prvom redu dobrotvornim). Hrvatski asimilanti dio su relativno jakog međunarodnog pokreta i slična društva postoje u to vrijeme u Njemačkoj i Čehoslovačkoj. Samo društvo *Narodni rad* prestaje biti aktivno do tridesetih godina XX. stoljeća.<sup>20</sup>

Siromašniji slojevi u početku su apolitični, no poslije će se nemali broj njih uključiti u lijeve političke pokrete. Ljevica će privući osobito mnogo mladih, a od raslojavanja unutar cionističkog pokreta tridesetih godina XX. stoljeća te nakon infiltracije komunista u građanske organizacije lijeve provenijencije mnogi će pripadnici socijalističkog omladinskog cionističkog pokreta *Ha-šomer ha-cair* (השומר הצעיר) postati pripadnici SKOJ-a, ili barem njegovi simpatizeri.<sup>21</sup> Zbog sve većeg rivalstva između komunista i lijevih cionista tridesetih je godina čak formiran aktiv od članova KPJ i SKOJ-a „u cilju

<sup>19</sup> I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 173: „Cilj Breyerove skupine bio je ‘da okupi sve državljanke Hrvate i ostale Jugoslavenke židovske konfesije bez obzira na političko partijski nazor.’ U proglašenju uoči izbora za zagrebačko gradsko zastupstvo potkraj 1921. asimilanti su, vidjevši da cionisti izlaze sa samostalnom listinom, objavili izjavu: ‘Osudujemo akciju zagrebačke cionističke grupe ... s tom listinom nemamo ništa zajedničko, jer je po našem uvjerenju Židovima Hrvatima, odnosno Jugoslavenima, mjesto samo u kojoj od hrvatskih, odnosno jugoslavenskih stranaka.’“ Bilo bi zanimljivo istražiti koliko su oni jugoslavenstvo shvaćali u nadnacionalnom kontekstu, sličnom austrougarskom, a koliko je jugoslavenstvo bilo prema njihovu shvaćanju sinonim odnosno širi sadržaj hrvatstva (tri plemena jednog naroda odnosno tri imena jednog naroda).

<sup>20</sup> O asimilantima više u I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 172-179.

<sup>21</sup> Arhiv Jevrejskog historijskog muzeja u Beogradu (dalje u tekstu JIM): Izjava Marka Perića (Velimira Drechslera) za Arhiv za izučavanje radničkoga pokreta Hrvatske snimljena magnetofonom u listopadu 1956., bez inventarnog broja, o njegovom radu u *Ha-šomer ha-cairu* u Zagrebu tridesetih godina: doduše, on je, prema vlastitoj izjavi, samoinicijativno radio na propagiranju komunizma i guranja *Ha-šomer ha-caira* ulijevo.

sprovedenja organizovane borbe protiv grupe cionista“. Zanimljiv je fenomen pristupanja komunističkom pokretu mladih ljudi, pripadnika srednjeg ili čak višeg srednjeg odnosno višega sloja.<sup>22</sup> Najistaknutiji židovski intelektualac ljevičarske orijentacije u Zagrebu i Hrvatskoj nedvojbeno je bio Zvonimir Richtmann (1901.–1941.), ali on nije bio član Komunističke partije.<sup>23</sup>

U Drugom svjetskom ratu odnosno Šoi ubijeno je između 75 i osamdeset posto hrvatskih Židova. Nakon rata malobrojna zajednica se ubrzano sekularizira, a vlast u obnovljenim židovskim općinama pripada uglavnom komunističkoj opciji.<sup>24</sup> Zajednica se poslije rata definira više kao nacionalna, a manje religijska.<sup>25</sup> Nakon odlaska više od polovine preživjelih u Izrael, odnosno svih njezinih rabina, osim sarajevskoga (uglavnom već 1948.), zajednica se konačno redefinira i 1952. iz svog naslova izbacuje naziv *vjeroispovijedna*.<sup>26</sup>

### Povratak preživjelih

Postoje različite procjene o broju hrvatskih Židova ubijenih u Drugom svjetskom ratu, a dodatnu metodološku poteškoću predstavlja činjenica da se miješaju podaci o NDH i Hrvatskoj. Prema Jaši Romanu, na području Hrvatske prije Drugog svjetskog rata živjelo je 25.000 Židova, a rat je preživjelo njih 4000 do 5000. Prema podacima Jevrejske vjeroispovijedne općine u Zagrebu, u Hrvatskoj je prije rata živjelo 22.310 Židova.<sup>27</sup>

Nakon oslobođenja počinje povratak u prijeratnu domovinu: manji dio vraća se iz vojnog zarobljeništva, gdje su završili kao vojnici ili časnici kraljevske vojske 1941., dio

<sup>22</sup> Zdenka Novak, *When Heaven's Vault Cracked: Zagreb Memories*, Braunton: Merlin, 1995, reprint 2009.

<sup>23</sup> Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd: Jevrejski Istorijski Muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 1980, 38; I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, prema Mladen Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945*, Zagreb: Naprijed, 1970, 196, 202, 232–237, 240.

<sup>24</sup> Ari Kerkkänen, *Yugoslav Jewry*, 39–60.

<sup>25</sup> JIM, tzv. Pererin arhiv: Šesta posleratna konferencija Jevrejskih opština u FNRJ održana 7. i 8. rujna 1952. u Jevrejskom domu u Beogradu, stenografske bilješke.

<sup>26</sup> *Spomenica Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije 1919–1969*, ur. David Levi-Dale, Beograd: SJOJ-Srboštampa, 1970, 120–124.

<sup>27</sup> JIM, fond ŽOZ, inv. br. K.63-3-3/1-163: Općina šalje statističke podatke kojima raspolaže Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 18. rujna 1945. Podaci se odnose na članove bivših ŽBO-a na području Federalne Hrvatske (22.310) te na području Bosne i Hercegovine (BiH 10.936), što je ukupno 33.246 za teritorij bivše NDH; u dopisu se napominje da u taj broj nisu uključeni emigranti, kojih je moglo biti oko 1000, kao ni oni koji su potpali pod rasne zakone a nisu bili u podacima židovskih općina, te se procjenjuje da bi taj broj bio oko 35.000.

je preživio njemačke koncentracijske logore, dio je bio u partizanima ili na oslobođenim teritorijima te u Italiji i drugim zbjegovima,<sup>28</sup> a najmanji dio preživio je skrivajući se na teritoriju bivše Nezavisne Države Hrvatske. No svi se vraćaju u vrlo sličnu situaciju porušene, opljačkane ili zauzete imovine, često kao jedini preživjeli članovi obitelji.

Osim Židova jugoslavenskih državljana, rat je preživio i manji broj prijeratnih židovskih izbjeglica s područja Trećeg Reicha, o čemu svjedoči arhivski fond Zemaljske komisije za repatrijaciju Hrvatske u Hrvatskom državnom arhivu,<sup>29</sup> a koji se do 1946/7. uglavnom repatriiraju u svoje prijeratne domovine (u arhivu ŽOZ-a i u arhivu Zemaljske komisije za repatrijaciju Hrvatske nalazi se nekoliko primjera Židova podrijetlom iz Njemačke i Austrije u logorima, koje vlasti osnivaju za Nijemce). Preko Hrvatske u to vrijeme prolazi i mnoštvo izbjeglica, koji se navode uglavnom kao Mađari, Rumunji ili Austrijanci i dolaze iz pravca Zapada, no radi se u velikoj većini o Židovima (Displaced Persons – DPs) s područja okupacijskih zona pod kontrolom zapadnih saveznika na području Njemačke. U popisima Fonda za repatrijaciju u Hrvatskom državnom arhivu nalaze se i popisi tzv. Palestinaca, koji se repatriiraju u matičnu domovinu.<sup>30</sup> Zapravo je riječ o istočnoeuropskim Židovima, kojima Jugoslavija tijekom 1946. i 1947. godine dopušta prolaz do Trsta, a koji su dio *Alijâ Bet* (עלייה ב')<sup>31</sup> odnosno tzv. *Ilegalne alijâ* za Izrael u organizaciji *Bribe*.<sup>32</sup>

Većina zajednica potpuno je uništena u Šoi i nakon rata obnavlja se manjina prijeratnih zajednica.<sup>33</sup> Za razliku od međuratnog razdoblja, koje je karakterizirala mreža

<sup>28</sup> A. Kerkkänen, *Yugoslav Jewry*, 40: Ubrzo nakon oslobođenja Beograda, 3. prosinca 1944. godine svih otprilike 3000 židovskih interniraca dobilo je naredbu o povratku; u slučaju odbijanja povratka, prijetio im je gubitak državljanstva. Prema izvješću Cvija Leimana (Središnji cionistički arhiv, CZA) iz prosinca 1944. godine mnogi su se htjeli vratiti samo kako bi sačuvali svoju imovinu premda dobar dio imovine ili prijeratnih tvrtki/djelatnosti više nije ni postojao; istodobno bojali su se posljedica gubitka državljanstva.

<sup>29</sup> Hrvatski državni arhiv, Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske (dalje HR-HDA-1522).

<sup>30</sup> HR-HDA-1522, razna mjesta: Liste *palestinskih* repatriiraca preko Divače za Trst.

<sup>31</sup> *Alijâ bet* nosi ime po drugom slovu hebrejskog alfabeta i kodno je ime za ilegalnu alijâ, odnosno ilegalno useljavanje u Erec Israel, koja se pokreće kao odgovor na britanske kvote za useljavanje u mandatnu Palestinu (koja se onda naziva *Alijâ alef*, prema prvom slovu hebrejskog alfabeta). Traje od 1934. do 1948. godine.

<sup>32</sup> *Briha* (בריחה) je hebrejska riječ za bijeg, a pojam se odnosi na poslijeratnu organiziranu emigraciju iz Istočne Europe prema zonama pod kontrolom zapadnih saveznika i dalje prema Mandatnoj Palestini.

<sup>33</sup> Arhiv JIM, iz pisma Fridriha Popsa, Davida Alka i Gedalje ženevskom uredu World Jewish Congress: u Hrvatskoj su prije Drugog svjetskog rata djelovale 34 židovske općine. Nakon rata, do kolovoza 1945. godine obnavljaju se općine u Splitu, Osijeku, Čakovcu, Đakovu, Iloku, Rijeci, Dubrovniku i Novoj Gradiški.



malih, srednjih i nekoliko većih židovskih zajednica, poslije Drugoga svjetskoga rata kristalizira se Zagreb kao jedini veći centar u koji se vraća većina hrvatskih Židova neovisno o prijeratnom prebivalištu.<sup>34</sup> Od 41 predratne sinagoge u ratu je uništeno dvadeset, a većina sačuvanih oduzeta je ili ih je prodao Savez jevrejskih veroispovednih opština (SJVOJ), ponekad kao građevinski materijal.<sup>35</sup> Slična je sudbina ostale komunalne židovske imovine; neke su zgrade za vrijeme rata srušene, druge oduzete, a neke zgrade drugih židovskih društava oduzete su ako nisu bile na vrijeme prodane. Komunističke vlasti nisu dopuštale obnavljanje prijeratnih društava što je u kontekstu židovske zajednice predstavljalo udarac na njezin stoljetni način funkcioniranja. Jedna od karakteristika židovskog svijeta, od prijeratne Europe do američkog kontinenta, južne Afrike, Australije i šire, jest postojanje niza društava koja su djelovala neovisno o samim židovskim općinama ili sinagogama (ovisno o načinu organizacije židovske zajednice u određenoj državi): od pogrebnih, dobrotvornih, ženskih do omladinskih sportskih i drugih.<sup>36</sup>

Važan čimbenik u preživljavanju malobrojne i oslabljene židovske zajednice čiji pripadnici često ne udovoljavaju poslijeratnim uvjetima za dobivanje pomoći od države, bile su međunarodne židovske organizacije. Načelno, država nije sprečavala kontakte židovske zajednice sa svjetskim židovskim organizacijama, ali je ipak zabranila bilo kakav kontakt sa Svjetskom cionističkom organizacijom (העולמית ההסתדרות הציונית / The World Zionist Organization – WZO).<sup>37</sup> Već u prvim kontaktima sa Židovskom

---

<sup>34</sup> JIM, Arhiv ŽOZ-a, razna mjesta.

<sup>35</sup> A. Kerkkänen, *Yugoslav Jewry*, 41: vukovarska sinagoga, oštećena u ratu, u vlasništvu Saveza, prodana 1958. godine za građevinski materijal. Savez je bio pravni nasljednik brojnih prijeratnih općina koje se nisu obnovile i preuzeo je njihovu imovinu kako bi je iskoristio za svoju ponovnu izgradnju. Savez je također nastojao prodati imovinu nekadašnjih prijeratnih društava koja se poslije rata nisu mogla obnoviti s obzirom na to da je sudbina imovine takvih društava bila prilično izvjesna. Čini se i da su općine odnosno Savez prodavali svaki višak imovine koji je bio pod rizikom oduzimanja kako bi došli do barem nekih sredstava za obnovu postojećih objekata ili za druge potrebe zajednica.

<sup>36</sup> Raphael Mahler, *A History of Modern Jewry: 1780–1815*, London: Vallentine Mitchell, 1971; Paula E. Hyman, *The Jews of Modern France*, Berkeley: University of California Press, 1998. Za razliku od obveznog sustava *Gemeinden* u Srednjoj Europi, ili *konzistorija* u Francuskoj, u Velikoj Britaniji ili SAD-u židovske su zajednice organizirane na dobrovoljnoj bazi, kroz sinagoge. Neovisno o tome kako su zajednice u pojedinim državama bile organizirane međutim židovski život u bilo kojoj od njih karakterizira upravo pluralitet različitih židovskih društava. Takav je bio slučaj i s Hrvatskom.

<sup>37</sup> JIM, tzv. Pererin arhiv, *Spomenica Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije 1919–1969*, Beograd, 1969, 120.

agencijom za Erec Israel<sup>38</sup> međutim poslijeratni SJOJ piše „vrlo oprezno, o situaciji i traži da se s njima ne kontaktira iz Palestine, kako se ne bi ugrozio osjetljiv položaj u kojem se nalaze“.<sup>39</sup> Neposredno poraće obilježila je intenzivna humanitarna djelatnost židovske organizacije The American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT/JDC),<sup>40</sup> doduše ne izravno, što je još jedna jugoslavenska specifičnost, nego preko *Autonomnog odbora za pomoć u okviru SJVOJ-a*.<sup>41</sup> JOINT opseg svoje pomoći bitno smanjuje 1949. godine uslijed odlaska oko šezdeset posto jugoslavenskih Židova u Izrael, a Autonomni odbor za pomoć prestaje raditi 1952. Iste godine Savez izbacuje iz svojeg imena riječ *vjeroispovijedna*.

A. Kerkkänen, *Yugoslav Jewry*, 44: konferencija Saveza jevrejskih vjeroispovijednih općina (SJVOJ) u Beogradu, 29. i 30. ožujka 1947. SJVOJ obnavlja kontakte sa Svjetskim židovskim kongresom (The World Jewish Congress – WJC), Židovskom agencijom odnosno *Sobnutom* (הסוכנות היהודית לארץ ישראל), održava kontakte i s Konferencijom za materijalna potraživanja Jevreja od Savezne Republike Njemačke (Claims Conference), Memorijalnom fondacijom za židovsku kulturu, Svjetskom sefardskom agencijom, HIAS-om, ORT-om i mnogim drugima. U *Spomenici Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije 1919–1969*, (120) iz 1969. godine nigdje se ne spominje Svjetska cionistička organizacija, no u poglavlju o vezama sa židovskim zajednicama i organizacijama u svijetu navodi se da „dok su pre drugog svetskog rata Savez i jevrejske opštine kao i mnogobrojne jevrejske društvene organizacije u Jugoslaviji održavale mnogostruke kontakte i saradivale sa velikim brojem jevrejskih zajednica i raznim svjetskim organizacijama van zemlje, posle oslobođenja su određeni faktori, koji su se nužno razlikovali od ranijih, delovali u pravcu kanalisanja tih kontakata i saradnje“ navodeći smanjenje broja općina i članova općina.

- <sup>38</sup> ארץ ישראל / The Jewish Agency for Palestine: osnovana je 1908. godine pod imenom Ured za Erec Israel (המשרד הארץ-ישראלי / The Palestine Office). U nazivu organizacije na hebrejskom jeziku umjesto Palestina stoji tradicionalni židovski naziv za taj teritorij – *Erec Israel*. Pojam Palestina upotrebljavao se samo u govornim jezicima Židova u dijaspori, a nikad na hebrejskom, i oduvijek se shvaćao kao sinonim za *Erec Israel*. [http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsourc/judaica/ejud\\_0002\\_0015\\_0\\_15348.html](http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsourc/judaica/ejud_0002_0015_0_15348.html) (20. V. 2014.)
- <sup>39</sup> A. Kerkkänen, *Yugoslav Jewry*, 43. Autor svoje istraživanje temelji na arhivskom materijalu iz Središnjeg cionističkog arhiva iz 1945. i 1946. godine.
- <sup>40</sup> Mark I. Rosen, *Mission, Meaning and Money: How the Joint Distribution Committee Became a Fundraising Innovator*, Bloomington: iUniverse, 2010. The American Jewish Joint Distribution Committee humanitarna je židovska organizacija sa središtem u New Yorku, SAD. Osnovana je 1914. i danas je aktivna u 70 država. Poznata je i po svojim akronimima JDC ili JOINT.
- <sup>41</sup> U *Spomenici Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije 1919–1969* na str. 121-122 iznosi se kronologija stupanja u kontakt s JDC-jem, koji je već početkom 1945. godine razvio svoju organiziranu akciju pomoći u Rumunjskoj. Autor inzistira na obrazloženju da je formiranjem Autonomnog odbora, umjesto izravne pomoći JDC-ja, „proizašlo uvođenje u posleratne principe i praksu naše zajednice i Saveza uz dosledno poštovanje potpune unutrašnje samostalnosti i autonomije zajednice odnosno Saveza, u odnosu na inostrane organizacije“ (*Spomenica*, 122).

## Djelatnost Židovske bogoštovne općine u Zagrebu nakon Drugoga svjetskog rata

Židovska bogoštovna općina u Zagrebu djelovala je tijekom cijelog Drugoga svjetskog rata<sup>42</sup> kada se, kroz *Šerb za logore*, uglavnom brinula za Židove zatočene u koncentracijskim logorima Nezavisne Države Hrvatske i za zbrinjavanje preostalih malobrojnih Židova u Zagrebu (od svibnja 1943. godine u Zagrebu ostaju samo Židovi u tzv. mješovitim brakovima). Važno je napomenuti da se pojam mješovitog braka u tom razdoblju upotrebljava kao rasna definicija odnosno kao brak između, po rasnim zakonima, arijevac i nearijevaca. Kako u Kraljevini Jugoslaviji, osim u Međimurju, Rijeci i Vojvodini, između dva rata nije bilo moguće sklopiti građanski brak, tako je (uglavnom) ženska osoba prelazila na religiju budućeg supruga kako bi se mogli vjenčati. S činom prelaska na židovstvo osoba postaje Židov, pa se ne radi o mješovitom braku. On je mješovit jedino za ustaške vlasti, odnosno njihove rasne zakone. No ta je činjenica spasila od smrti određeni broj tzv. arijevaca i nearijskih članova njihovih obitelji.

Odmah po svršetku rata zagrebačka Općina funkcionira kao svojevrsna zrcalna slika Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, brinući se, u prvom redu, za povratnike u Zagreb i Hrvatsku. Po obnovi općina u Osijeku, Splitu i Čakovcu nastavlja se brinuti za Židove u svojem dijelu zemlje, ali i dalje služi kao svojevrsan logistički centar hrvatskih Židova. Najveće napore i sredstva ŽBOZ (dalje ŽOZ ili JVOZ/JOZ)<sup>43</sup> ulaže u rješavanje smještaja i prehrane povratnika, pa se osnivaju dormitorij, menza i ambulanta pri Općini. No Općina se bavi i potragom za udomljenom i skrivenom židovskom djecom,<sup>44</sup> potragom za preživjelima,<sup>45</sup> pitanjem u ratu pokrštenih

<sup>42</sup> Djelatnost Židovske bogoštovne općine u Zagrebu za vrijeme Drugoga svjetskog rata detaljno je istražio Ivo Goldstein. Vidi u: Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb: Novi Liber i Židovska općina Zagreb, 2001, 233-246, 378-384.

<sup>43</sup> Nakon što je iz naziva Općine izbačeno bogoštovna, Općina u Zagrebu nosila je do devedesetih godina XX. stoljeća naziv Jevrejska općina Zagreb, a od devedesetih Židovska općina Zagreba (ŽOZ). U tekstu sam slijedila i današnji naziv Općine, između ostalog i zbog imena njezinog arhivskog fonda u arhivu JIM-a u Beogradu, ali i naziv Jevrejska vjeroispovijedna općina Zagreb, kao i Jevrejska općina Zagreb, s obzirom na to da se u većini dokumenata sama naziva tako.

<sup>44</sup> JIM, arhiv ŽOZ-a, sign. K.63-3-2, dopis ŽBOZ-a od 18. srpnja 1945. godine Rozi Tkalec iz Ludbrega da pokuša saznati jesu li Dankici poznata imena njezinih roditelja; naime, Dankicu su kod Roze Tkalec kao djevojčicu od otprilike 8 godina smjestili 1942. iz Zagrebačke nadbiskupije. Vidi dopis JIM-a, arhiv ŽOZ-a K.63-3-2/1-1 od 18. srpnja iste godine upućen Dragi Schmidlehner u Ludbregu, gdje ŽBOZ traži Danka, starog oko 10 godina, kojeg joj je 1942. godine dopremila Zagrebačka nadbiskupija i pita zna li on možda imena svojih roditelja i je li brat Dankice, smještene kod Roze Tkalec.

<sup>45</sup> JIM, arhiv ŽOZ-a, bez reg. br., bez sign.

Židova,<sup>46</sup> sudbinom ratom uništenih općina, njihovim svetim predmetima i sinagogama, grobljima i drugom imovinom,<sup>47</sup> a vrlo brzo počinje pružati i pravnu pomoć hrvatskim Židovima u pitanjima povrata imovine, pomoć pri lociranju njihovih pokretnina sklonjenih za vrijeme rata itd.<sup>48</sup> Čini se da je u lipnju 1945. Općina provela registraciju Židova u Zagrebu,<sup>49</sup> kao što je bio slučaj sa svim općinama koje su obnovile svoj rad. Rezultat su bili popisi preživjelih članova Općine, a neke su općine u svojim popisima posebno navodile tko se vratio na područje njihove općine a prije rata je bio član neke druge, kao i one za koje postoji informacija da su na putu kući.<sup>50</sup>

Židovske vjeroispovijedne općine u neposrednom poraću nastavljaju voditi matične knjige, do proglašenja *Zakona o državnim matičnim knjigama* u travnju 1946. godine.<sup>51</sup> Vrlo je intenzivna korespondencija rabinata, u čijoj je nadležnosti vođenje matičnih knjiga, u vezi s upisom u matice rođenih, vjenčanih i umrlih<sup>52</sup> te traženjem

<sup>46</sup> JIM, arhiv ŽOZ-a, bez reg. br., bez sign. govori se o činjenici da je oko polovina preživjelih Židova pokrštena.

<sup>47</sup> Općina je tražila izvješće o stanju po općinama u svojem širem okruženju: u JIM, arhiv ŽOZ-a, sačuvana su izvješća iz Nove Gradiške (bez reg. br. i sign.), Kutine (bez reg. br. i sign.), Lipika (bez reg. br. i sign.), Pakraca (bez reg. br. i sign.), Daruvara (K.63-3-2/1-151), Koprivnice (K.63-3-2/1-10), u kojima se navodi koliko se članova vratilo u navedene gradove i okolice, u kakvom je stanju hram, što se dogodilo s ritualnim predmetima te daju procjenu štete po tečaju dinara iz 1939. godine.

<sup>48</sup> JIM, arhiv ŽOZ-a, bez reg. br., sign. K.63-3-2: prepiska Lenke Tauber iz Haife i ŽBO-a o njenoj majci, koja je odvedena u Auschwitz i dragocjenostima koje su obje predale Antoniji i Dragutinu Štefliću, a koje ona sada preko ŽBO-a potražuje; na upit ŽBO-a, obitelj Šteflić odgovara da je stanoviti Pepi s punomoći Lenke Tauber, već bio kod njih i da su mu predali kutiju s dragocjenostima.

<sup>49</sup> JIM, arhiv ŽOZ-a, bez reg. br., sign. K.63-3-1/1-154.

<sup>50</sup> JIM, arhiv ŽOZ-a, razne signature (od K.64-1-1/1-1 do K.64-1-1/1-47). S popisima je u vezi i dopis od 22. listopada 1945. koji ŽBOZ upućuje Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina i u kojem se Komisiju izvješćuje da je „obećano sabiranje podataka o nestalim Židovima u punom radu, no s obzirom na obimnost, bit će gotovo tek krajem idućeg mjeseca“ (JIM, fond ŽOZ-a, sign. K.63-3-3/1-162), s tim da se, u ovom slučaju, radi o popisima Židova ubijenih u Šoi.

<sup>51</sup> JIM, arhiv ŽOZ-a, razna mjesta. *Zakon o državnim matičnim knjigama* od 1. travnja 1946., *Službeni list FNRJ*, br. 29 od 9. travnja 1946. Prema tom Zakonu, sve su matične knjige morale biti predane državnim matičarima kod mjesnih i gradskih, odnosno rajonskih narodnih odbora. *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o državnim matičnim knjigama* objavljen je u *Službenom listu FNRJ* br. 4 od 12. siječnja 1949. godine.

<sup>52</sup> Na primjeru upisa u matične knjige umrlih odnosno izdavanja smrtovnica na primjeru dokumenata iz arhiva ŽOZ-a vidi se složena problematika upisa u službene matice osoba za koje nikada nije došao službeni dokument na temelju kojeg se mogu upisati u matične

*slobodnih listova* (potrebnih za sklapanja braka). Zanimljivo je, u kontekstu proučavanja židovske povijesti, pratiti nekoliko slučajeva provedbe razvoda braka; jedan slučaj ostao je sačuvan gotovo u cijelosti, pa se može pratiti i postupak vjerskog razvoda braka.<sup>53</sup>

Zagrebačka općina reagirala je i na pojave antisemitizma. Tako već 21. srpnja 1945. godine podiže tužbu protiv urednika lista *Omladinski borac* u ime židovske zajednice, adresiranu na Javnog tužitelja za Hrvatsku, zbog članka objavljenoga u tom tjedniku, listu Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske, br. 16, III. godište, od 19. srpnja 1945. pod naslovom „Najtragičnije razdoblje logora Jasenovac“ autora Dragutina Škratića.<sup>54</sup>

### Pitanje repatrijacije, državljanstva i vlasničkih odnosa: legislativa<sup>55</sup>

Niz zakona od 1944. do 1948. regulira vlasničke odnose u novoj Jugoslaviji. Njih u početku donose AVNOJ i njegovo predsjedništvo te ZAVNOH i njegovo predsjedništvo, a nakon proglašenja Ustava zakoni se usvajaju u Privremenoj narodnoj

---

knjige. Nadrabin Urbach odnosno Općina tako izdaje potvrde, koje onda vrijede kao smrtovnice. Primjer je dopis Rudolfu Weinbergeru, u kojem ga Općina informira da mu ne može izdati smrtovnicu za brata jer nikada ni u jednom smrtnom slučaju iz Jasenovca nisu dobili službenu obavijest na temelju koje bi mogli provesti upis u matične knjige (JIM, arhiv ŽOZ-a, sign. K.63-3-3/1-47). Iz drugih dopisa Općine navedeno je da potvrda Općine vrijedi kao smrtovnica, a u jednom drugom dopisu iz istog fonda (JIM, arhiv ŽOZ-a, sign. K.63-3-3/1-46) vidljivo je da se potvrde izdaju i na temelju kartoteke *Skrb za logore* u koju su se unosila javljanja logoraša.

<sup>53</sup> JIM, arhiv ŽOZ-a sign. K.60-5-1/1-149.

<sup>54</sup> JIM, arhiv ŽOZ-a, sign. K.63-2-1/1-81: U optužbi se iznose dijelovi članka u kojima Škratić piše: „...ti beskičmenjaci te karikature ljudi, ti zagrebački trgovci, ta židovska bezlična, pokvarena nazovi inteligencija – taj ološ, koji je i na slobodi špekulirao ljudskim životima, vodio je u svim logorima tragično glavnu riječ...“; malo dalje navodi: „...Sva ona bagra, podlaci, konfidenti – svi oni banditi – logorski prijatelji i poklonici logornika-kojjača Milana Flumiana, pokvarenjaka brijčača-opskerbnika Julija Hrvanjanjaka, profesionalnog džepara Milana Dangubića, krvavog kapitalista židova Spillera (zanimljivo je i pisanje Židova malim početnim slovom, op. a.), pijanice Steve Bašića i mase razbojnika, koji su bili u stanju da se za svoje lične interese bave najprljavijim poslovima...“ Židovska bogoštovna općina Zagreb navodi da je takav način pisanja identičan antisemitskom i ustaškom načinu pisanja za vrijeme okupacije te da Općina tom tužbom djeluje prema zakonu o zabrani širenja plemenske mržnje, koji je donio AVNOJ.

<sup>55</sup> Marijan Matićka, „Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944–1948)“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 25 (1992), 123-148. Autor daje širi kontekst problematike vlasničkih odnosa u neposrednom poraću, a na taj se članak u prvom redu ovdje oslanjam. U ovom članku ne navodim sve zakone koji se tiču teme vlasničkih odnosa, već one koji su neposredno relevantni za moju temu. O vlasničkim odnosima izašao je i zbornik *Konfiskacija, nacionalizacija, ratna dobit, agrarna reforma, kolonizacija i drugi oblici prisilnoga prestanka vlasništva; Zakon o pretvorbi društvenog poduzeća*, koji je pripremio Jadranko Crnić uz suradnju Ana-Marije Končić, Zagreb: Narodne novine, 1991. Za sadržaje pojmova *sekvistar* (privremeno oduzimanje uprave nad

skupštini DFJ, odnosno u Narodnoj skupštini nakon proglašenja Ustava FNRJ.<sup>56</sup> Osim zakona koji se konkretno bave imovinskim odnosima, postoji i niz zakona prema kojima osuđujuću presudu prati konfiskacija imovine, od optužbi za kolaboraciju, onih koji se bave „zločinima protiv nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj“, zakona koji pogađaju njemačke i austrijske državljane kao i jugoslavenske državljane njemačke nacionalnosti itd. Osvrnut ću se samo na one koji su najviše pogađali pripadnike židovske zajednice.

Predsjedništvo AVNOJ-a donijelo je 21. studenog 1944. godine *Odluku o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestriranoj imovinom koju su neprijateljske vlasti prisilno otuđile*.<sup>57</sup> U članku 1. navodi se da danom stupanja na snagu ove „Odluke prelazi u državnu svojinu sva imovina Nemačkog Rajha i njegovih državljana koja se nalazi na teritoriji Jugoslavije; sva imovina lica nemačke narodnosti, izuzev Nemaca koji su se borili u redovima Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije ili su podanici neutralnih država, a nisu se držali neprijateljski za vreme okupacije; sva imovina ratnih zločinaca i njihovih pomagača, bez obzira na njihovo državljanstvo, i bez obzira na državljanstvo, imovina svakog lica koje je presudom građanskih ili vojnih sudova osuđeno na gubitak imovine u korist države. Imovina jugoslovenskih državljana pada u tom slučaju pod udar ove Odluke, bez obzira da li se nalazi u zemlji, ili inostranstvu“.

U kontekstu ovoga rada važan je članak 2. prema kojemu „Imovina odsutnih lica koja su u toku okupacije nasilno odvedena od strane neprijatelja ili su sama izbegla, prelaze u Državnu upravu narodnih dobara<sup>58</sup> i njome će se upravljati kao sa poverenim dobrom do konačnog rešenja o svojini. Imovina koja je pod pritiskom okupacionih vlasti prešla u svojinu trećih lica pada do daljeg rešenja pod sekvestar države“. Dalje se u *Odluci* precizno definira pojam imovine (članak 3. *Odluke*),<sup>59</sup> a

cijelom imovinom ili nad jednim njenim dijelom do konačnog rješenja spora), *eksproprijacija* (oduzimanje određene imovine uz naknadu), *konfiskacija* (oduzimanje privatne imovine u korist države bez naknade), *nacionalizacija* (podržavljenje raznih vrsta privatnog vlasništva) vidi Tomislav Anić, „Normativni okvir podržavljenja imovine u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1944.–1946.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, (2008), 819-832.

<sup>56</sup> M. Matićka, „Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji“, 125.

<sup>57</sup> *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije* (dalje *Službeni list DFJ*), broj 2/45, od 6. veljače 1945. godine.

<sup>58</sup> DUND je Državna uprava narodnih dobara. Na republičkoj razini to je ZUND (Zemaljska uprava narodnih dobara), a na gradskoj GUND (Gradska uprava narodnih dobara).

<sup>59</sup> *Službeni list DFJ*, 2/45: „Pod imovinom u smislu ove Odluke imaju se smatrati nepokretna dobra, pokretna dobra i prava, kao zemljišni posedi, kuće, nameštaji, šume, rudarska prava, preduzeća sa svima postrojenjima i zalihama, hartije od vrednosti, dragocenosti, udeli,

člankom 4. takva se imovina stavlja pod upravu i nadzor Državne uprave narodnih dobara (DUND) pri Povjerenstvu za trgovinu i industriju.<sup>60</sup>

Člankom 6. ove *Odluke* proglašavaju se ništavnim svi pravni poslovi osoba i tvrtki iz članka 1. zaključeni od 6. travnja 1941. do donošenja *Odluke*, kao i oni zaključeni nakon *Odluke* u smislu njezina izbjegavanja, a *Odluka* se poziva i na sankcije predviđene Moskovskom i Teheranskom konferencijom.

Još jedan od zakona kojima su u djelokrugu imovinski odnosi, a važan je za temu ovog članka, donijelo je na prijedlog Ministarskog savjeta Demokratske Federativne Jugoslavije Predsjedništvo AVNOJ-a 24. svibnja 1945. godine. To je *Zakon o postupanju s imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta po okupatoru i njegovim pomagačima*.<sup>61</sup> Prema tom Zakonu „sva imovina fizičkih i pravnih osoba na području Jugoslavije, koju su vlasnici odnosno uživaoci morali napustiti u toku okupacije zemlje, kao i imovina koja im je protiv njihove volje, uz naknadu ili bez, oduzeta kojim bilo načinom po okupatoru ili njegovim pomagačima, iz rasističkih, vjerskih, nacionalističkih ili političkih razloga, bilo da je napuštena ili da je pod pritiskom okupatorskih vlasti prešla u vlasništvo trećih osoba“ (članak 2. *Odluke Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije* od 21. studenog 1944. godine) – vraća se odmah vlasnicima bez obzira na eventualna potraživanja držaoca imovine protiv vlasnika u vezi s ovom imovinom.

---

akcije, društva, udruženja svake vrste, fondovi, prava uživanja, svakovrsna platežna sredstva, potraživanja, učestvovanja u radnjama i preduzećima, autorska prava, prava industrijske svojine, kao i sva prava na napred pomenute predmete.“

<sup>60</sup> *Službeni list DFJ*, 2/45: „Svaka imovina koja potpada pod član 1 i 2 ove Odluke, i za koju već postoji presuda građanskih ili vojnih sudova, ili je već pre donošenja ove Odluke prešla u državnu svojinu ili pod državnu upravu, ili sekvistar u pojedinim federalnim jedinicama demokratske federativne Jugoslavije, stavlja se pod upravu i nadzor Državne uprave narodnih dobara pri Povereništvu za trgovinu i industriju. Ovo se odnosi na imovinu koju Povereništvo za trgovinu i industriju oglasi za imovinu od opšteg državnog značaja.

U slučaju da presuda još ne postoji ili još nije pokrenut postupak protiv sopstvenika, predložiće privremeni prelaz imovine pod upravu i nadzor Državne uprave narodnih dobara Državna ili Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora ili njihovih pomagača. Ove komisije dužne su da istovremeno pokrenu postupak kod građanskih ili vojnih sudova. Na isti način postupaće se sa imovinom lica protiv kojih je kod sudova pokrenut postupak zbog krivičnog dela koje povlači gubitak imovine, a po izveštaju suda.“ (Članak 4. „Odluke o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom koju su neprijateljske vlasti prisilno otuđile“.)

<sup>61</sup> *Službeni list DFJ*, 36/1945, 68/1945; *Službeni list FNRJ*, 64/1946, 105/1946, 88/1947, 99/1948.

Vlasnik oduzete imovine obraćao se nadležnom sudu. *Zakonom* je pomno određen pojam imovine.<sup>62</sup> U slučaju uništenja ili nestanka imovine i slično, vlasnik ima pravo zatražiti naknadu štete od odgovornih osoba putem građanske parnice, odnosno korištenje propisa o naknadi ratne štete (članak 1. *Zakona o postupanju s imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta po okupatoru i njegovim pomagačima*). U slučaju suradnje s okupatorom, vlasnik nema pravo na povrat. Do trenutka predaje dobara vlasniku, imovinom upravlja DUND. *Zakonom* se pomno određuje što se događa s eventualnim teretima na imovinu, stvorenima od trenutka kada je imovina oduzeta vlasniku, kao i način povrata sredstava držaocu imovine ako je uspio s nje skinuti terete s kojima je imovinu dobio. *Zakonom* se određuje i pravo nasljedstva nad takvom imovinom. Nasljednici zahtjev za nasljedstvom mogu predati godinu dana nakon završetka rata. U tom je kontekstu indikativan članak 6. u kojem, među ostalim, stoji da se pri donošenju odluke o predaji imovine na upravu bliskim srođnicima sud rukovodi razlozima pravičnosti prema obitelji, ali i interesima narodnog gospodarstva, pa se u slučajevima velike imovine uprava nasljednicima ustupa samo na jednom njezinom dijelu kako ne bi došlo do nezasluženog gomilanja bogatstva u rukama osoba kojima se ta imovina predaje na upravu.<sup>63</sup> Nadležni sud također ima pravo odlučiti koji će dio imovine dati na upravu i koji dio prihoda dati upravitelju na uživanje, a višak ostaje pod izravnom upravom DUND-a za račun vlasnika. *Zakonom* se ograničava i vrsta imovine koju srođnici mogu dobiti na upravu.<sup>64</sup>

<sup>62</sup> „Pod imovinom se u smislu ovoga Zakona imaju smatrati nepokretna dobra, pokretna dobra i prava, kao zemljišni posjedi, kuće, namještaji, šume, poduzeća sa svim postrojenjima, zalihama, papiri od vrijednosti, dragocjenosti, udjeli, dionice, društva, udruženja svake vrste, fondovi, prava uživanja učestvovanja u radnjama i poduzećima, autorska prava, prava industrijske svojine kao i sva prava na naprijed spomenute predmete, osim rudarskih prava.“ (Članak 1. *Zakona o postupanju s imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta po okupatoru i njegovim pomagačima*.)

<sup>63</sup> „Kod donošenja odluke o predaji imovine na upravu bliskim srođnicima, sud će se rukovoditi razlozima pravičnosti prema postradaljoj porodici kao i interesima narodne privrede, u duhu člana 5. Odluke Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije od 21. studena 1944. godine, te će u slučaju da je imovina velika, ustupiti na upravu samo jedan dio imovine kako ne bi došlo do nezasluženog gomilanja bogatstva u rukama osoba – kojima se imovina predaje na upravu. U odluci o ustupanju imanja srođnicima na upravu, nadležni narodni sud označit će koji dio imovine daje na upravu, kao i koji dio prihoda daje upravitelju na uživanje. Višak preko predatog dijela imovine ostaje i dalje pod direktnom upravom Državne uprave narodnih dobara, a višak preko odobrenog dijela prihoda predaje se Državnoj upravi narodnih dobara za račun vlasnika.“ (Iz članka 6. *Zakona o postupanju s imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta po okupatoru i njegovim pomagačima*.)

<sup>64</sup> „Gotovina, papiri od vrijednosti i dragocjenosti, predavat će se srođnicima samo ukoliko je to potrebno za dobro upravljanje imovinom, otpremljanje poduzeća ili radnje, odnosno za



U arhivu Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, u arhivu ŽOZ-a, sačuvano je nekoliko slučajeva koji se tiču povrata imovine prema tom zakonu i u kojima vlasnici podnesak predaju Zemaljskoj upravi narodnih dobara (ZUND), a punomoć da ih pred sudom zastupa daju Općini. Tako je primjerice sačuvan dopis udovice Adolfa Herškovića, Ore Heršković, upućen Kotarskom narodnom sudu za Grad Zagreb, kojim ona temeljem spomenutog zakona traži uspostavu prvobitnog gruntovnog stanja i povrat imovine, vlasništva kuće u Babonićevoj 36,<sup>65</sup> ili dopis Kotarskom narodnom sudu za Grad Zagreb, kojim Ruža Hoffman, r. Hibschi, ud. za Srećka, traži povrat svoje imovine, knjižaru i papirnicu u Zagrebu, Masarykova 3, koja je njezinom suprugu oduzeta 1941. i od strane Ponove prodana Petru Frölichu. Iz dopisa doznajemo i da su se Ruža i Srećko Hoffman spasili bijegom u Mađarsku, ali je suprug 1942. kod Novog Sada nestao i ubili su ga ustaše.<sup>66</sup>

Uz cijeli niz molbi napisanih za Kotarski narodni sud u Zagrebu u vezi s povratom imovine, od kojih sam neke navela, postoji i ostala korespondencija Jevrejske vjeroispovijedne općine Zagreb u kojoj se može pratiti način na koji se Općina aktivno uključila u pomoć Židovima diljem Hrvatske, Jugoslavije i svijeta u nastojanjima da se izbore za povrat svoje imovine. Tako Općina odgovara na upit F. Kern, trenutačno na Sušaku, da je Općina provjerila gruntovnicu na njezinu molbu i ustanovila da je 1942. godine NDH njezine nekretnine prepisala na svoje ime; u prilogu Općina šalje i molbu za Narodni kotarski sud za Grad Zagreb na potpis kako bi Općina mogla pokrenuti postupak pred nadležnim institucijama.<sup>67</sup>

U arhivu ŽOZ-a u Beogradu nalazi se i odgovor Općine na upit Izraela Hirscha, koji se nalazi u New Yorku, o članovima obitelji i stanju imovine, u kojem ga se obavještava da je obitelj ubijena u logorima, a da je imovina stavljena pod upravu Gradske uprave narodnih dobara (GUND) te da vlasnik ili njegov nasljednik nemaju pravo na povrat ako nisu u zemlji (Uprava za napuštenu imovinu postavlja privremenog upravitelja, koji ubire stanarinu, plaća porez i obavlja najnužnije popravke). Židovska općina predlaže Izraelu Hirschlu da Općini izda *bjanko* punomoć kako bi se o njegovom slučaju brinuli do njegova povratka.<sup>68</sup>

---

njihovo održavanje ukoliko je vlasnik po zakonu na to bio obavezan. Sve ostale pokretnosti imaju se predati srođnicima kojima je povjerena uprava imovine, na čuvanje i upravu odmah.“ (Članak 7. Zakona o postupanju s imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta po okupatoru i njegovim pomagačima).

<sup>65</sup> JIM, arhiv ŽOZ-a, Kutija 63, F1 K.1.

<sup>66</sup> JIM, arhiv ŽOZ-a, Kutija 63, F1 K.1, dopis od 24. srpnja 1945.

<sup>67</sup> JIM, arhiv ŽOZ-a, Kutija 63, F1 K.2, dopis od 15. rujna 1945.

<sup>68</sup> JIM, arhiv ŽOZ-a, Kutija 63, F1 K.1.

Na mnogo mjesta u arhivu ŽOZ-a nalaze se potvrde Općine, izdane 1945. godine na temelju općinske evidencije te se potvrđuje da je određena osoba, s obzirom na to da se do tada nije vratila, najvjerojatnije stradala (ponekad postoje i točni podaci, a ponekad se navode i svjedoci koji potvrđuju određenu ili opću informaciju), a postoji i cijeli niz potvrda kojima se potvrđuje da je određena osoba u određenoj obiteljskoj vezi sa stradalom osobom, što govori da je najvjerojatnije riječ o ustanovljavanju obiteljskih veza kako bi se zatražio povrat imovine.<sup>69</sup>

Godine 1946. *Zakon o postupanju sa imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta od strane okupatora i njegovih pomagača* izmijenjen je i dopunjen. Prema tim izmjenama i dopunama državljani FNRJ koji borave u inozemstvu a nisu registrirani kod predstavništva FNRJ u državi u kojoj borave niti su se odazvali pozivu da se vrate u domovinu ne mogu preko punomoćnika tražiti povrat imovine.<sup>70</sup>

Dana 9. lipnja 1945. Predsjedništvo AVNOJ-a usvojilo je *Zakon o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije*.<sup>71</sup> Tim se zakonom htjelo riješiti probleme oko konfiskacije imovine koja se provodila tijekom rata i neposredno poslije njega, ali prema različitim kriterijima i postupcima uslijed čega je dolazilo do samovolje i grešaka.<sup>72</sup>

Osim toga, konfiskacija je bila sporedna kazna i za određen broj kaznenih djela. Tako je *de facto* konfiskacija postala način nove vlasti da se domogne imovine. U arhivu ŽOZ-a nalazi se nekoliko predmeta s dokumentacijom prema kojoj hrvatski Židovi traže asistenciju Općine u slučajevima u kojima su optuživani za kolaboraciju ili im je imovina konfiscirana slijedom njihova proglašavanja Nijemcima i Austrijancima. No očito je da je prvenstven cilj tih zakona bila težnja nove vlasti da dođe do njihove imovine.<sup>73</sup> Imovina se konfiscirala i osudom prema *Zakonu o suzbijanju nedopuštene trgovine, nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže*.<sup>74</sup> Izvori ilustriraju proizvoljnost takvih osuda, no temeljiti prikaz poslijeratnog zakonodavstva koji se tiče imovinskih odnosa trebao bi biti tema zasebnog članka.

<sup>69</sup> JIM, arhiv ŽOZ-a, bez reg. br., sign. K.63-3-3/1-105 iz prosinca 1945. gdje Općina potvrđuje da je Klara Winter, rođ. Goldberger, snaha Gizele Winter, rođ. Kolman, koja je umrla 23. studenog 1941.

<sup>70</sup> Verzija *Službeni list FNRJ*, 64-454/1946 od 2. kolovoza 1946.

<sup>71</sup> *Službeni list DFJ*, 40/1945 i 70/45.

<sup>72</sup> M. Matićka, „Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji“, 133.

<sup>73</sup> JIM, arhiv ŽOZ-a, razna mjesta.

<sup>74</sup> *Službeni list FNRJ*, 56/46.

Imovina se oduzimala slijedom *Zakona o državljanstvu Demokratske Federativne Jugoslavije*,<sup>75</sup> zakona o regulaciji rada privatnih kreditnih poduzeća te niza zakona koji su se bavili eksproprijacijom poljoprivrednih ili šumskih zemljišta te građevinskim zemljištima po gradovima.

Zakoni koji su bitno utjecali na položaj židovske zajednice u Hrvatskoj bili su i *Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća*,<sup>76</sup> ili *Zakon o otkupu privatnih apoteka*,<sup>77</sup> te niz drugih slijedom kojih je ona imovina koja je od 1945. godine vraćena uglavnom ponovno oduzeta. Brisanje ili podržavljenje raznih tvrtki, a što se može pratiti kroz trgovačke registre u prvoj polovini 1948. godine, sigurno je utjecalo na odluku određenog broja Židova da se isele u Izrael.<sup>78</sup>

Slijedili su zakoni i uredbe kojima se pokušavalo urediti nove pravne odnose i do kraja u pravni okvir staviti dotadašnje odluke, primjerice *Uredba o upisu prava vlasništva na državnoj nepokretnoj imovini*.<sup>79</sup> Uredba je donesena 11. srpnja 1947. godine i njome se definira način upisa u zemljišne knjige imovine koja je na različite načine oduzimana po prethodnim zakonima koji su to propisivali. U članku 4. tako se navodi da „uknjiženje prava vlasništva izvršit će se na temelju isprave kojom se nesumnjivo utvrđuje svojstvo nepokretnosti kao državne imovine i isprave kojom nadležni državni organ određuje organ upravljanja“.

## Odlazak u Izrael (*Alija* 1948.–1952.)

Dana 14. svibnja 1948. godine proglašena je Država Izrael i počela je faza masovne židovske imigracije u Izrael.

Još u neposrednom poraću preživjeli europski Židovi počeli su se iseljavati prema Americi ili Australiji i mandatnoj Palestini, suočeni s odbijanjem mogućnosti povratka

<sup>75</sup> *Službeni list DFJ*, 64/45; *Zakon o državljanstvu Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, *Službeni list FNRJ*, br. 54/46 i 105/48. Strani državljani nisu smjeli posjedovati imovinu u Jugoslaviji, pa su svi koji se nisu repatrirali ostali bez državljanstva, a time i imovine. Na taj način su i Židovi koji su od 1948. godine optirali za odlazak u Izrael izgubili svoju imovinu jer su se pri odlasku morali odreći jugoslavenskog državljanstva (Jugoslavija nije priznavala dvojno državljanstvo).

<sup>76</sup> *Službeni list FNRJ*, 98/46 i 35/48.

<sup>77</sup> *Službeni list FNRJ*, 50/1949.

<sup>78</sup> Taj se proces, unatoč nedostatku sustavnosti, na primjeru Zagreba može pratiti u Trgovačkom registru za inokosne tvrtke u Zagrebu (Državni arhiv u Zagrebu).

<sup>79</sup> *Službeni list FNRJ*, 12/65.

u prijeratna prebivališta.<sup>80</sup> Dio preživjelih hrvatskih Židova iselio se odmah nakon rata, uglavnom prema američkom kontinentu i Australiji, a manji broj i prema mandatnoj Palestini; dio se nikada nije ni repatriirao.<sup>81</sup>

S obzirom na to da su Britanci ograničavali useljavanje Židova u tadašnju mandatnu Palestinu, Židovska agencija organizirala je već spomenuto ilegalno useljavanje, *Alijá Bet*, koje je, iz smjera Istočne Europe, dijelom prolazilo preko teritorija Jugoslavije. No u tom razdoblju Jugoslavija svojim židovskim državljanima nije dopuštala odlazak. Jugoslavija je i u Općoj skupštini Ujedinjenih naroda ostala suzdržana pri izglasavanju rezolucije o podjeli mandatne Palestine na arapsku i židovsku državu, za razliku od ostalih istočnoeuropskih zemalja.<sup>82</sup> Osim anticionističke orijentacije jugoslavenskih komunista, i najjača cionistička struja, vezana uz marksističko-cionistički omladinski pokret *Ha-šomer ha-cair*, zalagala se za binacionalnu državu u Palestini.<sup>83</sup>

Međutim 1948. godine, nakon proglašenja Države Izrael te nakon dobivene dozvole vlasti, Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije počinje s intenzivnim pripremama za iseljavanje (*alijá*). Razlozi za odlazak variraju od slučaja do slučaja: jedan je dio iseljenika (heb. *olim*) odlazio zbog pristajanja uz cionizam, no takvi su bili u manjini. Većina se odlučila otići uslijed socijalne i pravne nesigurnosti u kojoj je *obračun s buržoazijom* igrao važnu ulogu. Kako sam već navela u dijelu koji se bavi zakonodavstvom od 1944. godine, razni zakoni kojima su nacionalizirana poduzeća, obrti i nekretnine ostavili su velik broj preživjelih bez osnovnih sredstava za normalan život.

Jedan od razloga za iseljavanje sigurno je bio i strah od antisemitizma, koji u Europi nije ni počeo ni završio s početkom i krajem Trećeg Reicha. Komparativne studije položaja Židova u poslijeratnoj Europi pokazuju da se stanovništvo nije uvijek lako mirilo s povratkom Židova u njihova prijeratna prebivališta, dijelom zbog

<sup>80</sup> Podatke vezane uz temu za ovaj članak temeljim na zborniku radova David Bankier (ur.), *The Jews are Coming Back: The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*, Jerusalem: Yad Vashem – Berghahn Books, 2005.

<sup>81</sup> Različite su procjene njihova broja: o tome su, između ostalih, pisali Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Ivo Goldstein, „Genocid nad Židovima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj“, *Povijest u nastavi*, 2:1, Zagreb (2004), Esther Gitman, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj državi Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.

<sup>82</sup> Rezolucija 181 Opće skupštine Ujedinjenih naroda od 29. studenog 1947. godine. Tekst rezolucije: Walter Laqueur, Barry Rubin (ur.), *The Israel-Arab Reader: A Documentary History of the Middle East Conflict (Sixth Revised Edition)*, New York: Penguin Books, 2001.

<sup>83</sup> Stephan E. C. Wendehorst, „Between Promised Land and Land of Promise: The Radical Socialist Zionism of Hashomer Hatzair“, *Jewish Culture and History*, 2:1 (1999), 44-57.

antisemitizma, koji je dosegnuo vrhunac u ratnom razdoblju, a dijelom zbog toga što su živjeli u židovskim nekretninama ili vodili židovska poduzeća.<sup>84</sup>

Arhiv Alija 1948.–1952. u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, premda nesređen, daje dobar uvid u ovo razdoblje židovske povijesti u Hrvatskoj. On sadrži cirkularna pisma koja je SJVOJ upućivao pojedinim židovskim vjeroispovijednim općinama, formulare za dobivanje putovnice (emigranti na kraju procesa nisu dobivali osobne putovnice) koje su popunjavali potencijalni emigranti za sebe i članove svojih obitelji te razne prateće dokumente.

Cirkularna pisma iz SJVOJ-a upućivana su u sve židovske općine na teritoriju Jugoslavije i sadržavala su upute općinama u vezi s organiziranjem iseljenja.<sup>85</sup> Uz osnovne upute za način prijave pojedinaca i obitelji bile su tu i upute o imovini koja se smije iznositi, onoj koja se iznosi uz plaćanje carina, kao i o onoj za koju je potrebna posebna dozvola. Navedena je organizacijska struktura komisije koja će iz središta rukovoditi iseljavanjem jugoslavenskih Židova u Izrael, kao i posebnih okružnih komisija koje će se osnovati pri većim židovskim općinama (Beograd, Zagreb, Sarajevo, Novi Sad, Osijek i Skopje). Kako su napredovale pripreme za iseljavanje, Savez je slao precizne upute o načinu pakiranja i slanja pokretne imovine potencijalnih *olim*, kao i način izvoza novca.

Na formularu za putovnicu podnositelja zahtjeva nalaze se i podatci o supruzi i djeci iako u samim uputama u cirkularnom pismu piše da se svaka osoba starija od 18 godina prijavljuje na posebnom formularu. Iz njih se može iščitati djelomična obiteljska genealogija tražitelja iseljenja, zanimanje i godina rođenja, adresa stanovanja, što su radili za vrijeme rata (*ratni put*) te okolnosti u kojima su preživljavali rat. Mogu se pratiti i promjene koje donose rat i neposredno poraće: u određenom broju formulara za dobivanje putovnice vidljivo je da su to bračnim partnerima drugi brakovi jer su supružnike izgubili u ratu itd.

Uz neke se formulare nalaze i različiti prateći dokumenti iz kojih se dobiva prilično mnogo informacija i o samim podnositeljima zahtjeva, ali i o širem kontekstu ondašnje situacije. Određeni broj aplikacija za iseljenje došao je iz zatvora: radilo se o Židovima iz UDBA-inih ili regularnih zatvora osumnjičenima za špijunažu, špekulacije i druga djela, a od 1948. vjerojatno i o određenom broju osumnjičenih IB-ovaca. Oni koji su bili na *popravnom radu* mogli su aplicirati i za uvjetan otpust. S vremenom su se uvjeti

---

<sup>84</sup> *The Jews are Coming Back*, 28-29, 47-52, 53-57.

<sup>85</sup> JIM, arhiv Alija 1948–1952 i JIM, tzv. Pererin arhiv, uglavnom bez inventarnog broja.

za takav otpust mijenjali.<sup>86</sup> Jevrejska veroispovedna općina u Murskoj Soboti 4. travnja 1949. godine šalje aplikacije za iseljenje studenta Ludvika Heimera i njegove sestre Šarike SJVOJ-u (preko Jevrejske vjeroispovijedne općine u Zagrebu), s napomenom da je Ludvika u međuvremenu uhitila UDBA i da je odveden u Ljubljanu. U odgovoru od 8. travnja tajnik zagrebačke Općine navodi da je primila aplikacije te da će ih proslijediti Glavnoj komisiji za iseljenje pri Savezu.<sup>87</sup> Židovska bogoštovna općina u Osijeku 9. travnja 1949. šalje Savezu dokumentaciju za iseljenje za Aleksandra Šifera, koji se nalazi na izvršenju kazne.<sup>88</sup>

Iseljenje se nije podrazumijevalo samom prijavom. Dozvolu nisu dobili pojedinci s deficitarnim zanimanjima ni muževi nežidovi u mješovitim brakovima, no iseljenje se u obratnoj situaciji dopušta (državni zakon ovdje je u opreci sa židovskim zakonom, koji židovstvo gleda prema majci). Najintenzivnije je iseljavanje iz Hrvatske bilo 1948. godine, kada se iselilo 2229 osoba; 1949. iselilo ih se 949. Godine 1950. bilo je 411 iseljenika, 1950. iselilo ih se 207, a 1952. desetero.<sup>89</sup>

U jednom popratnom dopisu iz 1948. godine čitamo o Viktoru i Ruži Kohn iz Zagreba, koji su posvojili 14-godišnju djevojčicu bez roditelja, sada 17-godišnju Vandu, koja ima baku od 84 godine na Silbi te, nakon što su se odlučili za *alijá*, dobivaju bakinu žalbu. Ishod slučaja nije vidljiv u dostupnoj dokumentaciji.<sup>90</sup>

Zanimljivi su brojni slučajevi u kojima se partnerima iz mješovitih brakova supruga Židova i supruge nežidovke dopušta *alijá*, a u obratnom se slučaju ne dopušta. Tako Ervin Šlezinger iz Zagreba moli Ministarstvo unutarnjih poslova da, osim već izdanih dozvola za njega i njegovog jedanaestogodišnjega sina, dozvolu za iseljenje izda i njegovoj ženi Katici i šestogodišnjoj kćeri Neti, navodeći da je u mješovitom braku (supruga je na židovstvo prešla 1938.). Kao razlog kašnjenja molbe Šlezinger navodi suprugino premišljanje.<sup>91</sup>

<sup>86</sup> JIM, arhiv Alija 1948–1952, niz dopisa bez inv. br., koji svjedoče o različitim slučajevima ljudi koji su aplicirali za iseljenje, a bili su na *popravnom radu sa slobode*.

<sup>87</sup> JIM, arhiv Alija 1948–1952, bez inv. br.

<sup>88</sup> JIM, arhiv Alija 1948–1952, bez inv. br. Iz ovog popratnog dopisa vidi se da je Općina Savezu poslala aplikaciju Aleksandra Šifera, molbu za uvjetni otpust. Iz telegrama je također vidljivo da Jevrejska vjeroispovijedna općina u Zagrebu šalje telegram Židovskoj bogoštovnoj općini u Osijeku, primjer u kojem se vidi neusklađenost nazivlja i terminologije četiri godine nakon završetka rata.

<sup>89</sup> JIM, arhiv Alija. Broj emigranata utvrđuje se prema listama putnika brodova, a ne prema formularima za putovnice jer su se neki koji su se prijavili do odlaska u Izrael odustali.

<sup>90</sup> JIM, arhiv Alija 1948–1952, bez inv. br.

<sup>91</sup> JIM, arhiv Alija 1948–1952, bez inv. br.

U izvješću Jevrejske vjeroispovijedne općine iz Nove Gradiške iz 1949. navodi se da se sedam osoba prijavilo za *alijá* (u četiri molbe), od toga pet Židova, a izdvaja se slučaj Ksenije Lee, kojoj je majka Židovka (Elvira Ljubica Ljubičić), a otac nežidov (Ljubičić pok. Jovana). Lea je rođena 1933. u Bosanskoj Gradiški. Zanimljiv je detalj podatak o njezinu „prelasku na jevrejsku vjeru“ 28. veljače 1949. kod Nadrabinata u Zagrebu premda je prema židovskom zakonu Židovka, to jest s obzirom na to da joj je majka Židovka (židovski zakon također ne priznaje istupe iz židovstva).<sup>92</sup> Sedma osoba je Josip Gattin, „nejevrejskog podrijetla“, suprug Luise rođ. Bloch Bauer, rođen 1899., a na židovstvo prešao 1949. kod Nadrabinata u Zagrebu.<sup>93</sup>

Dokument koji otkriva slojevitost prilika u kojima su se nerijetko nalazili hrvatski Židovi i na čijoj je poledini rukom napisano: „Levi, ovaj Krneta nije Jevrejin. Ne može se molbi udovoljiti“, jest pismo Herte Wertheimer Krneta iz Zagreba. Ona moli dopuštenje za iseljavanje za svoga supruga Fedora. Još 1945. godine Hertin brat Wili Wertheimer moli dozvolu za iseljenje za nju i njezinoga supruga s obzirom na to da su on i sestra Herta jedini preživjeli članovi obitelji. Herta dalje navodi kako su teške ratne okolnosti u kojima je doživjela ubojstva roditelja iskovale bračnu vezu između nje i supruga te kako je sada razdire čežnja prema bratu, ali i osjećaj dužnosti i drugarstva prema suprugu. Zanimljivo je njezino opažanje na kraju pisma kako brat rukovodi kibucom koji su osnovali Rusi te kako ga je SSSR odlikovao kao heroja što bi valjda bila olakotna okolnost koja, kako se čini prema bilješci, nije urodila plodom.<sup>94</sup>

Posebnu skupinu dokumenata u ovom fondu predstavljaju dopisi u vezi s iznošenjem stvari iz zemlje, posebice vrednijih (uključujući filatelističke zbirke), u kojem slučaju iseljenici moraju zatražiti od Komiteta za vanjsku trgovinu i Konzervatorskog zavoda ili Odjeljenja za umjetnost i nauku dozvolu za izvoz, koju dobivaju ako predmeti nemaju povijesnu, umjetničku ili muzejsku vrijednost. U vrijeme procvata tzv. *provenance research* danas, zanimljivo je vidjeti na koji su način potencijalni iseljenici bili ograničeni iznositi svoju privatnu imovinu, a što je također vidljivo iz pratećih

---

<sup>92</sup> Kako u ovom arhivu ima i dokumenata u kojima se navodi da djeca iz „nejevrejskih brakova“ ne mogu dobiti dozvolu za iseljenje u Izrael, možda se ovdje upravo radi o jednom takvom slučaju (u dosad pregledanoj arhivskoj građi još nisam pronašla definiciju „jevrejskog braka“), u kojem slučaju onda djevojčica može aplicirati za iseljenje takvim „prelaskom“ na židovstvo, iako se definicija „nejevrejskog braka“ može odnositi i na djecu iz prvog braka nežidovskog bračnog partnera.

<sup>93</sup> JIM, arhiv Alija 1948–1952, bez inv. br.

<sup>94</sup> JIM, arhiv Alija 1948–1952, bez inv. br.

dokumenata.<sup>95</sup> Jevrejska vjeroispovijedna općina u Zagrebu u dopisu od 12. travnja 1949. daje objašnjenje Regini Milković iz Maribora u vezi s popisom stvari iseljenica Vilme i Sidonije Rosenberger da se, prije njegova slanja Komitetu za vanjsku trgovinu u Ljubljani, iseljenice moraju obratiti Konzervatorskom zavodu u Ljubljani, ili muzeju u Mariboru, ako postoji, kako bi se utvrdilo da među njihovim stvarima nema predmeta od povijesne, umjetničke ili muzejske vrijednosti jer se oni nisu smjeli izvoziti. U ovom fondu nalaze se i telegrami Jevrejske vjeroispovijedne općine Zagreb od 13. travnja 1949. židovskim općinama na teritoriju Hrvatske u kojima se potencijalne iseljenike obavještava o komisijском pregledu filatelističkih zbirki u zgradi Općine.<sup>96</sup>

Određeni broj *olim* se nakon izvjesnog vremena vraća u Jugoslaviju, većinom zbog nesnalaženja u novoj domovini. Naime u to je vrijeme Izrael nova država, u ratu je ili tek iz njega izlazi, gospodarska situacija i položaj imigranata u društvu vrlo su teški, bio je tu i mentalitet u koji se pojedinci nisu mogli lako uklopiti te drukčija klima – to su tek neki razlozi koji su pojedince potakli na povratak.<sup>97</sup>

## Umjesto zaključka

Židovska zajednica u Hrvatskoj (Jugoslaviji) jedva je preživjela Drugi svjetski rat. Malobrojni preživjeli nisu se nužno vratili u Jugoslaviju, a neki su se u neposrednom poraću iz nje iselili. Oni koji su se repatrirali, nisu to uvijek učinili u mjestima prijeratnog prebivališta; izvjestan broj hrvatskih Židova pomaknuo se prema državnom centru (u Beograd), Židovi iz drugih dijelova Jugoslavije repatrirali su se u Hrvatsku, a oni koji su se repatrirali u Hrvatsku došli su u više od polovine slučajeva u Zagreb. Jedan broj Židova odlučio je više se ne identificirati kao Židovi, neki su čak odlučili promijeniti ime, a što nije bio rijedak slučaj ni u ostatku Europe ni među onima koji su odlučili emigrirati na američki kontinent ili u Australiju. Mnoge se židovske zajednice poslije rata nisu obnovile, a neke od obnovljenih bile su minijature. Tako Andrija Reich, zavičajan u Bjelovaru, mijenja ime u Antun Gudelj, što se vidi iz obavijesti koju Upravni odjel Gradskog narodnog odbora u Zagrebu šalje Nadrabinatu izraelitske (sic!)

---

<sup>95</sup> JIM, arhiv Alija 1948–1952, razna mjesta. Radi se o cirkularnim pismima i dopisima Saveza židovskim općinama o obvezi donošenja umjetničkih predmeta, zbirki poštanskih maraka i slično na procjenu koju će obaviti konzervatorski odjeli ili odjeli za umjetnost i znanost pri ministarstvima prosvjete.

<sup>96</sup> JIM, arhiv Alija 1948–1952, bez inv. br.

<sup>97</sup> *Židovski biografski leksikon*, rukopis, ur. Ivo Goldstein: Oto Kerschner/Keršner (Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 409; KŽZ; inf. Sonja Makek Bar Sela, kći).



vjeroispovijedne općine o promjeni imena i prezimena Andrije Reicha, zavičajnog u Bjelovaru, u Antun Gudelj, kako bi Nadrabinat uveo promjenu u matičnim knjigama rođenih.<sup>98</sup>

Preživjeli se suočavaju i s pravnom i socijalnom nesigurnošću, kao i ostalo stanovništvo, s tim da je obračun s „buržoazijom“ u prosjeku više pogađao Židove kao pripadnike građanskog sloja. No za razliku od većine stanovništva, Židovi se vraćaju u sredine u kojima su nerijetko prokazani, mjesta koja su ih podsjećala na traumu koju su često jedini od obitelji preživjeli. Vraćaju se u situacije u kojima ih nekadašnji ustaški povjerenici, sada ponovno na „pravoj strani“, sprečavaju u povratu imovine. Naime konfiskacija, prateća kazna mnogih kaznenih djela, značila je i da je imovina mogla biti konfiscirana i osobi koja je uspjela preživjeti rat kao npr. neophodan kadar u određenoj tvrtki jer je to protumačeno kao suradnja s okupatorom. Izvjestan broj Židova novi je sustav sumnjičio i kao britanske špijune (ova se sumnja produžila iz ratnog u neposredno poraće, o čemu svjedoče razni dokumenti OZNA-e).<sup>99</sup>

Židovi u poraću nisu bili progonjeni zato što su bili Židovi, no Židovi koji su bili pripadnici građanstva dijelili su sudbinu građanstva koje se našlo na udaru komunističkih vlasti. Ipak, vidljiv je i izvjestan zazor novih vlasti prema Židovima kao takvima. Primjer je slučaj Riše Rehnice iz Osijeka, koji je „likvidiran“ jer je „održavao sastanke sa židovima (malim slovom, op. a.) u Kometniku i bilježio zaključke sa sastanka. Imao je veze sa dijeljenjem novca židovima (sic!) koje su davali Englezi. Sumnja se da je agent I.S.-ja.“ (Intelligence Service).<sup>100</sup> Ladislav Heller, trgovački pomoćnik iz Humljana, također je „likvidiran“ pod sumnjom da je agent I.S.-ja. Navodi se da je bio partizan u Zagorju, gdje je zarobljen i prebačen u Mađarsku. Nakon povratka u Hrvatsku ponovno je tražio od komandanta korpusa da mu dopusti otići u Mađarsku jer da ondje navodno ima vezu i moći će biti korisniji.<sup>101</sup> U izvješću OZNA-e za Okrug Banija upućen OZNA-i za Hrvatsku od 6. lipnja 1945. načelnik, major Purnik, navodi: „...Rad I.S-a, koliko smo Vam dosada slali izveštaje mogli ste vidjeti da su nosioci u glavnom Jevreji,

<sup>98</sup> JIM, arhiv ŽOZ-a, K.60-5-1/1-133.

<sup>99</sup> Hrvatski državni arhiv: Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku (HR-HDA-1491).

<sup>100</sup> HDA, Zagreb, 1491, 12. 2. 1: dopis Odsjeka za oblast VI. korpusa OZNA-e III. odsjeku OZNA-e za Hrvatsku s popisom domobranskih časnika i ostalih, koje su njeni pripadnici te postrojbe VI. korpusa NOV i PO Jugoslavije streljali od sredine rujna 1944. do 1. siječnja 1945.) u *Partizanska i komunistička represija i zločin u Hrvatskoj 1944–1946: dokumenti*, ur. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić, Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2009, str. 86. O tim i drugim slučajevima vidi i Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 523-527.

<sup>101</sup> Isto.

koji su bili nastanjeni u Glini, Topuskom, te u pojedinim našim ustanovama. Skoro svi Jevreji napustili su naš okrug što možete vidjeti i iz priloženog popisa u kojim su pravcima otišli...<sup>102</sup>

Židovi su bili uz to još jedna neslavenska manjina, što u neposrednom poraću u kontekstu preseljenja desetaka milijuna ljudi preko različitih granica nije bila olakotna okolnost. Proces koji je započeo nakon Prvog svjetskog rata pomalo se završavao. Razdoblje neposrednog poraća u Jugoslaviji obilježeno je iseljavanjem Nijemaca, Mađara i Talijana, kao i Turaka (čehoslovački i poljski iseljenici uglavnom su odlazili na poziv matičnih zemalja u kontekstu njihova poslijeratnog odnosa s njemačkom manjinom u Čehoslovačkoj, odnosno Poljskoj).

Židovske zajednice sudjeluju u povijesti država u kojima se nalaze, ali su i dio globalne židovske povijesti. Iako su u različitim državama različito strukturirane (kroz židovsku/izraelitsku općinu/židovsku kulturnu zajednicu itd. ili sinagogu), osim zajednica *per se* na određenom prostoru postoji i niz židovskih društava. U poslijeratnoj Hrvatskoj ta društva nisu obnovljena ili su ubrzo ugašena jer je komunistička vlast smatrala da svaka socijalna ili dobrotvorna djelatnost mora biti u rukama države. Tako je židovska zajednica izgubila neke od temeljnih društava odnosno aktivnosti koje su je stoljećima određivale.<sup>103</sup>

U takvim su okolnostima Židovi koji su odlučili ostati u Hrvatskoj odnosno Jugoslaviji redefinirali svoj židovski identitet; oni su se uglavnom isključili iz svjetskih židovskih trendova, ograničivši se na državne granice i pokušavši se što više prilagoditi novonastaloj realnosti poslijeratne Jugoslavije. To je uključivalo napuštanje religije (iako je odmak od religije počeo već početkom XX. stoljeća), koja je bila i ostala jedna od temeljnih komponenti židovstva, odmak od cionizma, ali i pristajanje uz jugoslavensku politiku, sukladnu politici zemalja tzv. narodne demokracije. Trend mješovitih brakova, kojih je u međuratnom razdoblju bilo relativno malo (ondje gdje sklapanje građanskog braka u prvoj Jugoslaviji nije bilo moguće) bio je u vrijeme rata način preživljavanja, a poslije rata, doduše tek pri kraju razdoblja kojim se bavi ovaj rad, polako postaje pravilo.

<sup>102</sup> HDA Zagreb, 1491, 7.0.2 u *Partizanska i komunistička represija i zločin u Hrvatskoj 1944–1946*, 158 i Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 523-527.

<sup>103</sup> Najvažnija je svakako *Hévre kadiša* (aramejski חברה קדישא), sveto društvo. Jedno od najstarijih židovskih dobrotvornih društava (njezini tragovi datiraju se u IV. stoljeće), koje se brine za zadnje potrebe prije smrti, pripremu pokojnika za ukop i sam ukop, nabavku zemljišta za groblje itd. S vremenom postaje dobrotvorno društvo koje se skrbi za bolesnike ili sudjeluje u dobrotvornim akcijama. No osim *Hévre kadiše*, radi se o brojnim dobrotvornim, omladinskim, sportskim, ženskim, kulturnim, cionističkim i inim društvima koja su karakterizirala hrvatsku židovsku zajednicu.

## Arhivska građa i literatura

### Arhivi i arhivske zbirke

1. Jevrejski istorijski muzej u Beogradu (JIM)
  - a) Arhiv Alija 1948–1952
  - b) Arhiv ŽOZ-a
  - c) Tzv. Pererin arhiv
  - d) Spiskovi preživelih Jevreja u Jugoslaviji, Autonomni odbor za pomoć Beograd, SJVO, Beograd 1946.
2. Hrvatski državni arhiv (HDA)
  - a) Zemaljska komisija za repatrijaciju Zagreb, 1945.–1947. (HR HDA 1522)
  - b) Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku (OZNA) (HR HDA 1491)
  - c) Zemaljska uprava narodnih dobara (ZUND) (HR HDA 313)
  - d) Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ) (HR-HDA-306) i (HR-HDA/S - 1350)
3. Arhiv Jugoslavije
  - a) Prezidijum Narodne skupštine FNRJ
  - b) Ministarstvo pravosuđa Vlade FNRJ
  - c) Komitet za socijalno staranje Vlade FNRJ

### Objavljena i neobjavljena arhivska građa

- Partizanska i komunistička represija i zločin u Hrvatskoj 1944–1946: dokumenti*, ur. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić, Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, 2009.
- Rukopis Židovskog biografskog leksikona, ur. Ivo Goldstein, Zagreb: Hrvatski leksikografski zavod Miroslav Krleža

### Literatura

- Anić, Tomislav, „Normativni okvir podržavanja imovine u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1944.–1946.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, (2008), 819-832.
- Bankier, David, ur., *The Jews Are Coming Back: The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*, Jerusalem: Yad Vashem i Berghahn Books, 2005.
- Brandl, Naida Mihal, „Die Natur der jüdischen Identitäten in den kroatischen Ländern im langen 19. Jahrhundert“, *Das Judentum im pannonischen Raum vom 16. Jahrhundert bis zum Jahr 1914*, Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf, Balatonszárszó, Mađarska (2009), 65-70.
- Cemah, Camrion, *Mošė Mendelson veba-ide'ologija šel ha-Haskala*, Tel Aviv: Mif'alim universitaim le-hoca'a, 1984.
- Dobrovšak, Ljiljana, „Prva konferencija zemaljskog udruženja cionista Južnoslavenskih krajeva Austrougarske Monarhije u Brodu na Savi 1909. godine“, *Scrinia Slavonica*, 6, Slavonski Brod, (2006), 234-266.
- Dobrovšak, Ljiljana, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1783.–1873.*, neobjavljena doktorska disertacija, 2007.
- Dobrovšak, Ljiljana, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskoga rata*, Osijek: Čarobni tim d.o.o. i Židovska općina Osijek, 2013.
- Freidenreich, Harriet Pass, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Skokie, Illinois: Varda Book, 2001.

- Gitman, Esther, *Kad brabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj državi Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.
- Goldstein, Ivo, „Genocid nad Židovima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj“, *Povijest u nastavi*, 2:1, Zagreb, 2004.
- Goldstein, Ivo, Goldstein, Slavko, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb: Novi Liber i Židovska općina Zagreb, 2001.
- Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918–1941*, Zagreb: Novi Liber, 2005.
- Gross, Mirjana, „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti: Prilog pitanju mentaliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku XX. stoljeća“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Ognjen Kraus, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998, 106-126.
- Hertzberg, Arthur, ur., *The Zionist Idea*, New York: Atheneum, 1984.
- Hyman, Paula E., *The Jews of Modern France*, Berkeley: University of California Press, 1998.
- Ivanković, Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952): Kraj ili novi početak*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.
- Iveković, Mladen, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945*, Zagreb: Naprijed, 1970.
- Kacburg, Netaniel, „Ha hanhaga ha-merkazit šel ha-kehilot be-Hungaria 1870.–1939., *Cion, sefer ha-jovel* (1935.–1985.), Jerušalajim, 1985, 379-395.
- Katalog izložbe, Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb, 1988.
- Kerkkänen, Ari, *Yugoslav Jewry: Aspects of Post-World War II and Post-Yugoslav Developments*, Helsinki: Studia Orientalia, 2001.
- Kolar Dimitrijević, Mira, „Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941.“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Ognjen Kraus, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998, 127-141.
- Konfiskacija, nacionalizacija, ratna dobit, agrarna reforma, kolonizacija i drugi oblici prisilnoga prestanka vlasništva: Zakon o pretvorbi društvenog poduzeća*, pripremio Jadranko Crnić uz suradnju Ana-Marije Končić, Zagreb, Narodne novine, 1991.
- Laqueur, Walter, *A History of Zionism*, New York: Holt, Reinhart and Winston, 1972.
- Levi-Dale, David, ur., *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 1919–1969*, Beograd: SJOJ-Srboštampa, 1970.
- Loker, Cvi, „Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Ognjen Kraus, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998, 166-178.
- Mahler, Raphael, *A History of Modern Jewry: 1780–1815*, London: Vallentine Mitchell, 1971.
- Maler, Rafael, *Ha-Hasidut ve-ha-Haskala be Galicija uve-Polin ha-kongresa 'it be-mahacit ha-rišona šel ha-e'a ha-t'šae'sreb, ha-jesodot ha-socijalistim ve-ha-medinim*, Merhavija, Sifrijat Po'alim, 1961.
- Maticka, Marijan, „Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944–1948)“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 25 (1992), 123-148.
- Mendes-Flohr, Paul, Reinhartz, Jehuda, ur., *The Jew in the Modern World: A Documentary History*, Oxford University Press, 2010.
- Novak, Zdenka, *When Heaven's Vault Cracked: Zagreb Memories*, Brauton: Merlin, 1995., reprint 2009.
- Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd: Jevrejski Istorijski Muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.
- Rosen, Mark I., *Mission, Meaning and Money: How the Joint Distribution Committee Became a Fundraising Innovator*, Bloomington: iUniverse, 2010.
- Szabo, Agneza, „Židovi i proces modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj između 1873. i 1914.“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Ognjen Kraus, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998, 142-155.
- Švob, Melita, *Židovi u Hrvatskoj – Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb: K.D. Miroslav Šalom Freiburger – Židovska općina Zagreb, 1997.
- Wendehorst, Stephan E. C., „Between Promised Land and Land of Promise: The Radical Socialist Zionism of Hashomer Hatzair“, *Jewish Culture and History*, 2:1 (1999), 44-57.